

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת וארא, תשס"ד
מספר 532מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מפירושו של בנו יעקב לספר שמות

אם יש לו ידע בשפה העברית, מסוגל כל יהודי חושב המבקש להתמסר ביסודיות ובאהבה ללימוד התנ"ך, לנקוט עמדה עצמאית ברוב השאלות (הפרשניות) העומדות על הפרק ... וזאת בתנאי שיצרף להאזנה העדינה לפסוקי המקרא – אותה עליו לרכוש תוך כדי לימוד – את העצמאות המחשבתית שאינה מוכנה לוותר על שיפוט שאינו תלוי בברי סמכא, אפילו כאלה ששםם התקדש במרוצת הדורות.¹

דברים אלה מכילים את תמצית האתוס המחקרי של אחד ממפרשי התנ"ך המעמיקים והיסודיים ביותר במאה ה-20: בנו יעקב (ברסלאו 1862 – 1945 לונדון). תרומתו של בנו יעקב לפרשנות המקרא המודרנית מוכרת לקוראי העברית בדרך כלל באמצעות אזכורים בעבודותיה של נחמה ליבוביץ, שרחשה לו הוקרה רבה מאוד. בנו יעקב שימש כרב ליברלי במספר קהילות בגרמניה. דווקא על רקע השתייכותו לזרם הליברלי, בולטת התנגדותו החריפה לביקורת המקרא, שמסקנותיה, לדבריו, נגועות במגמתיות תאולוגית, ושיטתה לוקה בהנחת המבוקש. יעקב, לעומת זאת, למרות שלא היה מחויב לעמדות פרשניות מסורתיות, הגיע לעתים קרובות למסקנות פרשניות הזהות לעמדתם של מפרשי המקרא, רבותיני הראשונים. תרומתו העיקרית לפרשנות במקרים אלו היא בהוכחות הלשוניות והקונטקסטואליות שהוא תומך בהן את מסקנותיו. הוכחות אלו מקנות לפירושו ערך מדעי מוסף. נדגים את גישתו זו באמצעות פירושו לאחת הסוגיות היותר ידועות בפרשתנו.

שני הפסוקים הראשונים בפרשה זכו לתשומת לב מיוחדת בקרב פרשני התורה והוגיה. האמירה שהקב"ה נראה לאבות "בא-ל-ש-די", בעוד ששמו י-ה-ו-ה לא נודע להם, הזמינה פרשנויות רבות העוסקות בסוגיות תאולוגיות מרכזיות, כגון תורת הא-להות, הנהגת ה' בעולם, דרגות נבואה שונות ועוד. השמות השונים של הקב"ה כפי שהם מופיעים בכתובים היוו מאז ומתמיד מוקד תאולוגי והגותי חשוב, ואין זה פלא שגם ביקורת המקרא המודרנית נולדה מתוך העיון, אף כי עיון מגמתי, בהופעות של שמותיו השונים של הקב"ה.

מבין הפירושים השונים לפסוקים אלה (ו:ב-ג) בולט בפשטותו ובבהירותו פירוש רש"י, וזה לשונו:

אני ה' – נאמן לשלם שכר ... וארא – אל האבות, בא-ל-ש-די – הבטחתם הבטחות ובכולן אמרתי להם אני א-ל-ש-די, ושמי ה' לא נודעתי להם – לא הודעתי אין כתיב כאן, אלא לא נודעתי, לא ניכרתי להם במידת אמיתות שלי, שעליה נקרא שמי ה', נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתם ולא קיימתי.

בפירושו לספר שמות² מקדיש בנו יעקב לפסוקים אלה כארבעה עשר עמודים (139 - 152), שבמקצתם הוא מתמודד עם ביקורת המקרא, שראתה בהודעת התורה על המעבר מהשם א-ל-ש-די לשם הויה הוכחה נוספת להיפותזה המרכזית שלה (באשר לריבוי מחברי התורה המשתמשים בשמות שונים של

¹ תורת משה, עמ' 8 (גרמנית: Die Thora Moses, Frankfurt 1912/13).

² פירוש זה יצא לאור בתרגום אנגלי בשנת 1992 (Benno Jacob, The Second Book of the Bible: Exodus, Hoboken 1992) ובשפת המקור הגרמני לראשונה רק בשנת 1997, היינו יותר מחמישים שנה לאחר מותו של

הא-ל). את פירושו של רש"י "לא הודעתי אין כתיב כאן, אלא לא נודעתי", המפרש את שינוי השם כשינוי בהנהגה (מא-ל מבטיח לא-ל מקיים) ולא כהודעה על כינוי חדש של הא-ל, מגבה בנו יעקב בפסוקים מהתורה ומהנ"ך. כך למשל כאשר אומר יעקב אבינו לבנו יוסף ברטרופסקטיבה כי "א-ל ש-די נראה אלי בלוז בארץ כנען" (בר' מח:ג), אזי כוונתו להתגלות ה' אליו בצאתו מבאר שבע חרנה, וזאת למרות שהכינוי א-ל ש-די אינו מוזכר שם כלל ועיקר, אלא שם ההויה (כח:יג): "והנה ה' נצב עליו ויאמר אני י-ה-ו-ה". את השם י-ה-ו-ה הכירו האבות כ"אומר ומבטיח", אולם הם טרם חוו את מימושו כ"עושה ומקיים". אפיון אחרון זה, כאפיון מרכזי של שם הויה, מגובה אצל בנו יעקב בפסוקים מספר במדבר (יד:לה): "אני ה' דברתי אם לא זאת אעשה" ומספר יחזקאל: "אני ה' דברתי ועשיתי" (כב:יד), השווה גם שם יב:כה; כד:יד; לו:לו; לז:יד), המצביעים על שם ההויה כ"אומר ועושה ... גוזר ומקיים". לדבריו, שם ההויה הוא שמו ה"פרטי" היחיד של הקב"ה:

לגבי הביטוי 'שמי י-ה-ו-ה' יש להצביע על מאפיין יחודי נוסף רב משמעות. בין המקרים הבודדים במקרא בהם מופיע צירוף המלים שמו, שמך, שמי וכדו' עם י-ה-ו-ה אין אף מקרה אחד שבו י-ה-ו-ה משמש כאפוזיציה (דהיינו כפירוט של שם).... נובע מכאן שהשם י-ה-ו-ה אינו מציין את אחד משמותיו של הקב"ה אלא הוא "השם" (ב"ה" הידיעה), כפי שנאמר בישעיהו מב:ח: 'אני י-ה-ו-ה הוא שמי וכבודי לאחר לא אתן'. לפיכך לא ייתכן שהביטוי א-ל ש-די מציין שם קדום יותר של הא-ל (מתקופת האבות), כפי שביקורת המקרא מתעקשת לטעון בדוגמטיות. משום שאילו היה הדבר כן הרי הרישא של הפסוק היה אמור להתנסח "וארא ... בשם א-ל ש-די" ועוד, אין אנו מוצאים אף מקרה אחד בו נאמר "ויאמר א-ל ש-די" או "וידבר א-ל ש-די" (עמ' 146).

בנוסף מגבה בנו יעקב את התפיסה שמדובר בגילוי של הנהגה ולא של שם, בהצביעו על כך שהשורש י-ד-ע אינו מציין בשום מקום במקרא הודעה על שם חדש, אלא תמיד סוג של הבנה מעמיקה יותר או הבאה למודעות (עמ' 144 - 145). כדוגמה בולטת אחת מני רבות הוא מביא את ההמשך לסוגייתנו: "וידעתם (אתם) כי אני י-ה-ו-ה" (שם' ו:ז). בפסוק זה מהדהד לידו על דרך ההנגדה מה שנאמר קודם לכן במרחק של פסוקים אחדים: "ושמי י-ה-ו-ה לא נודעתי להם (לאבות)". זאת ועוד, אם באמת היה מדובר בגילוי ראשוני של שם שטרם נודע (כפי שמנסה לטעון ביקורת המקרא), אזי היה נעשה שימוש בשורש ג'ל'ה, ולא ב'ד'ע' (עמ' 148). לפי בנו יעקב ההבחנה בין הכינוי א-ל ש-די לבין שם הויה משתקפת גם בפעלים המתלווים לשני שמות אלו: "וארא" ו"נודעתי":

אלה אינם מציינים דרגת אינטימיות נמוכה או גבוהה יותר בהתגלות הא-ל אל האדם הבודד. עובדה שבבמדבר יב:ו כתוב לגבי דרגה נמוכה יותר של נבואה "במראה אליו אתודע" (דהיינו גם שורש ר'א'ה וגם י'ד'ע') ... לא במובן זה שונה התגלות ה' אל האבות מהתגלות ה' אל משה, אלא סוג אחד של התגלות עומד כאן מול סוג אחר שלה, כאשר ההתגלות מהסוג השני עוד לא יכלה להתרחש באשר היא מיועדת אך ורק לעם שלם ולא ליחידים. התגלות זו מצריכה את גילוי כוחו של ה' במעשים כאלה, שרק השם י-ה-ו-ה מתאים להם.

בניגוד לשורש ר'א'ה מתפרש השורש י'ד'ע' כאן כמימוש של דבר-מה, בנידון דידן כמימוש המעשים הדרושים לקיום ההבטחה, כפי שמסביר בנו יעקב בהמשך, בהסתמך על פסוקים כגון: "וְאֶעֱשֶׂה לְמַעַן שְׁמִי ... אשר נודעתי אליהם לעיניהם להוציאם מארץ מצרים" (יח' כ:ט), או: "וְאֶנְדַּע לָהֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶשָּׂא יָדִי לָהֶם" (שם:ה). בפסוקים אלה "היוודעותו" של הקב"ה לעמו באה לידי ביטוי במעשים שעשה עבורם בהוציאם אותם מארץ מצרים.

במאמר זה ניסיתי להביא דוגמה קטנה מתוך הפירוש הרחב של בנו יעקב לספר שמות. פירוש חשוב זה, כמו שאר ספריו של בנו יעקב (ביניהם פירושו לספר בראשית וחיבורים חשובים נוספים הכוללים את התמודדותו הייחודית עם ביקורת המקרא), טרם זכו לתרגום לעברית. באשר לזהותו הליברלית של המחבר שבגינה נאלצה כבר נחמה ליבוביץ "להתנצל"³, סומך אני על דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש (יז, כד): "כל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי, אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראיה שנתגלתה והטעם שנודע".

המחבר (Benno Jacob, *Das Buch Exodus*, Stuttgart 1997). פירושו לספר בראשית יצא לאור בשנת 1934 (*Das erste Buch der Tora, Genesis*, Berlin, 1934).

³ וכך היא כותבת: "בנו יעקב שהיה רפורמי קיצוני ... ובוודאי עבר על חלק עצום של מצוות תורתנו הקדושה ... למדתי מספריו יותר מאשר מהרבה ספרים שנכתבו על ידי יראים ושלמים ... והוא פקח את עינינו לראות דברים שלא ראינו – לאמיתתה של תורה", במכתב המצוטט על ידי רבקה הורוביץ בתוך: סטריקובסקי א. (עורך), דף לתרבות יהודית 256, ירושלים תשס"ב, עמ' 16.

בנו יעקב נמנה עם חוקרי המקרא היותר מעמיקים והיותר רגישים בדורות האחרונים, והוא אכן דבק באתוס המחקרי שהציב לעצמו כחוקר יהודי: אהבת המקרא, האזנה עדינה לפסוקיו ועצמאות מחשבתית.

ד"ר מאיר סיידלר

המחלקה לפילוסופיה יהודית

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע